

**ЖАДИД АДИБЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА ЁШЛАР ТАРБИЯСИ
МАСАЛАСИ****Султанов Суннатулла Джураевич***Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси тингловчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада бугунги глобаллашув даврида юртимизда олиб борилаётган ислохотлар, ёшларга яратиб берилаётган эътибор, уларни ҳар томонлама етук ва баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш масаласига алоҳида тўхталиб ўтилган. Шунингдек, XIX аср охири XX аср бошларида Ватанимиз тарихида муҳим ўринга эга бўлган жадиличлик ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: маънавий-маърифий ислохотлар, жадиличлик ҳаракати, таълим-тарбия, яхши ҳулқ, ёшлар тарбияси, миллат келажаги.

Дарҳақиқат, бугунги глобаллашув даврида бутун дунёда кескин ғоявий курашлар ва турли мафкураларнинг ўзаро тўқнашуви, демократия ёки турли диний таълимотлар қарашлари билан ниқобланган ёвуз ғояларни сингдиришга интилиш кучайиб бормоқда. Дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари инсоният хавфсизлиги ва мамлакатлар барқарорлигини таъминлаш билан алоқадор муаммоларни кун тартибига олиб чиқмоқда. Тобора авж олиб бораётган маънавий хуружлар, ёт ғоя ва мафкуралар, зарарли ахборотлар оқимининг таъсирида инсон қалби ва онгини забт этишга ҳаракат ҳам кенгайиб бормоқда.

Бунда оммавий ахборот воситалари орқали психологик таъсир ўтказишнинг янгидан-янги усулларидан фойдаланадилар. Хусусан, миллий ҳаётимизга хос муайян хусусиятларни очикдан-очик қоралаш, ерга уриш ёки айрим тарихий воқеа-ҳодисаларни умуман бўлмагандек, жаҳон маданияти, илму-фанига улкан ҳисса қўшган улуғ алломаларимизни бизга алоқаси йўқдек қилиб кўрсатишга уринишлар мавжуд.

Шундай вазиятда ҳар бир инсон ўзининг эркин ва мустақил фикрига, асрлар давомида шаклланиб келган миллий-маънавий кадриятларига, кенг дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли кўринишдаги маънавий таҳдидларга бардош бериши амримаҳол.

Глобаллашувнинг мамлакатлар иқтисодий сиёсати ва маънавиятига ўтказиши мумкин бўлган ижобий ва салбий таъсири Ҳиндистоннинг машҳур давлат арбоби Махатма Гандининг қуйидаги сўзларида яхши ифодаланган: “Мен уйимнинг дарвоза ва эшикларини доим маҳкам беркитиб ўтира олмайман, чунки уйимга тоза ҳаво кириб туриши керак. Шу билан бирга очилган эшик ва деразаларимдан кираётган ҳаво довул бўлиб уйимни ағдар-тўнтар қилиб ташлаши, ўзимни эса йиқитиб юборишини ҳам истамайман”.

Маънавиятни ҳам бир уйга тўпланган бойликка қиёсласак, ташқаридан кираётган шамол уй ичидаги нарсаларни остин-устин қилиб ташлашини ҳеч бир хонадон соҳиби истамайди. Худди шу каби биз ҳам ёт ғоялар, оқимлар ва мафкуралар маънавиятимизга вайронкор таъсир ўтказишига қарши ҳимоя чоралари кўришимиз табиий. Шундай ғоялар борки, улар очиқ чеҳра билан эшигимизни тақиллатиб, кириб келади. Шундай ғоялар ҳам борки, улар “ўғри” каби туйнук қидиради.

“Олдимизга қўйган улкан вазифаларни амалга оширишда биз учун куч-қудрат манбаи бўладиган миллий ғояни ривожлантиришимиз зарур. Хусусан миллий ўзлгимизни англаш, Ватангимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш, гуманитар соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз лозим” [1].

Бугун биз ҳарбий таълим муассасаларида таҳсил олаётган ёшларимизни ҳар томонлама билимли, кенг дунёқарашга эга, Ватан тарихига чексиз ҳурмат, буюк аллома ва мутафаккирларга муносиб авлод, саркарда боболаримизга муносиб давомчи сифатида мустақил ҳаётга кириб боришларини истар эканмиз, аввало, уларга ижтимоий фанларни чуқур ўргатишимиз, уларнинг онги ва қалбида Ватангимиз тарихига чексиз ҳурмат-эҳтиром туйғуларини янада ривожлантиришимиз даркор.

Мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев: “Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқимиз. Биз – ҳеч қачон меҳнатдан қочмайдиган, қийинчиликдан қўрқмайдиган, адолатни қадрлайдиган, азму шижоатли, буюк халқимиз” деб алоҳида таъкидлайди [1].

Бугун барчамиз бир тану бир жон бўлиб мамлакатимизни янада ривожлантириш, Ватангимиз номини дунёга танитиш учун барча куч ва имкониятларимизни “Янги Ўзбекистон” атрофида бирлаштиришимиз даркор. Янги Ўзбекистон – барчамизнинг эзгу орзумиз, меҳнатқаш, тинчликсевар халқимизнинг орзуси. Унда халқимизнинг азалий умид-ниятлари, юксалиш сари интилишлари ўзига хос тарзда акс этмоқда.

Зеро, бу орзу ўз вақтида Бехбудий ва Авлоний, Ҳамза ва Мунавварқори, Фитрат ва Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Усмон Носир каби минглаб жадид боболаримизни уйғотди [2-18].

Ватангимиз ўзининг кўп асрлик тарихи давомида кўплаб машъум хатарларни ўз бошидан ўтказган. Шундай асоратлар туфайли тилимиз, динимиз ва маънавиятимиз бир пайтлар қандай хавф остида қолганини барчамиз яхши биламиз. Ана шу фожиали ўтмиш, босиб ўтган машаққатли йўлимиз барчамизга сабоқ бўлиши, бугунги воқеликни теран таҳлил қилиб, мавжуд таҳдидларга нисбатан доимо огоҳ бўлиб яшашга даъват этиши лозим. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ [3-4].

Мамлакатимиз чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида ўзининг кўплаб осори-атиқаларидан, миллий-маънавий бойлигидан жудо бўлди. Миллатимизни бутунлай мавҳ бўлиш, Ватанни буткул оёқости этилишдан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш

XIX аср охири ва XX аср бошларида фаолият олиб борган жадидлар номи билан тарихга кирган миллий зиёлилар зиммасига тушди.

“Тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоеън бўлиб келганини кўришимиз мумкин.

Масалан, чоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жадид боболаримизнинг фаолияти бунга яна бир ёрқин мисол бўла олади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий

манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди” [3-49].

Жадидлар минтақамизда биринчи бўлиб асрлар давомида қотиб қолган эски таълим тизимидан воз кечиб, омма учун янгилик бўлган янги таълим усулини татбиқ қилиш, улар учун дарсликлар яратиш, замонавий олий мактаб (университет) ғоясини илгари сурдилар. Кўплаб жамиятлар ташкил этиб, уларнинг ёрдамида юзлаб ёшларни тараққий этган Европа мамлакатларига ўқишга юборишга муваффақ бўлдилар.

Кўплаб жадидлар ўз ҳисобидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, сахна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар.

Ўз даврида мустамлака ҳисобланган ўлкамизнинг ўзлигини сақлаб қолишнинг битта йўли бор, у ҳам бўлса маърифатдир деган ғояни илгари сурдилар.

Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг байроқдори, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург – Маҳмудхўжа Бехбудий эди [5-5].

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) “Рисолаи асбоби савод” (“Савод чиқариш китоби”, 1904), “Рисолаи жуғрофияи умроний” (“Аҳоли географиясига кириш”, 1905), “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”, 1906), “Китобат ул-атфол” (“Болалар хати”, 1908) каби дарсликлари, “Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Аъмолимиз ёйинки муродимиз”, “Ёшларга мурожаат”, “Мухтарам ёшларга мурожаат”, “Бизни кемирувчи иллатлар”, “Эҳтиёжи миллат”, “Миллатлар қандай тараққий этарлар” каби мақолалари катта шуҳрат қозонди [6-8].

Буюк маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам ўтган асрнинг бошидаёқ “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур” деган фикрлари билан бутун Туркистон аҳлининг онгу шуурини, миллий маънавиятини уйғотишга даъват этгани бежиз эмас [4-199].

Яна бир машхур жадидчи, янги усул мактабларининг кенг тарғиботчиси, илк олий таълим муассасаларининг асосчиларидан бири Мунавварқори Абдурашидхонов эди.

Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931) “Адиби аввал” (1907), “Адиб ус-соний” (1907), “Усули ҳисоб”, “Тарихи қавм турк”, “Тажвид” (1911), “Ҳавойижи диния”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи исломия” (1912), “Ер юзи” (1916-17), 4 қисмдан иборат “Ўзбекча тил сабоқлиги” (Шорасул Зуннун ва Қаюм Рамазон билан бирга) дарсликлари муаллифидир.

Мунавварқори ўз фаолияти давомида педагогик, матбуотчилик, муҳаррирлик, адиблик билан чекланмай, жиддий сиёсий фаолият ҳам олиб борган, шу сабабли мустамлака ҳукумати томонидан бир неча бор ҳибс қилинган.

Мунавварқори Европа савдо-саноат, илм-фанини ўрганишга чақирган, маънавий колоқликни қоралаган. Чор ва шўро ҳукуматлари олиб борган мустамлакачилик сиёсатига қарши изчил кураш олиб бориб, 1917-1924 йилларда “Шўройи ислом”, “Турк адам марказият”, “Иттиҳод ва тараққиёт”, “Миллий иттиҳод”, “Нашри маориф” каби жамият, фирка ва ташкилотлар фаолиятига раҳбарлик қилган. У виждон эркинлигини инкор этмаган дунёвий демократик давлат тарафдори бўлган.

“... бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоғи учун вақф “истепендия”лар таъин қилур. Бошқа миллат милиўнерлари мактаби ила истепендияси-ла, идора қилатургон газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин (аёллар университети), барпо қилган жамбияти хайрияси-ла фахр қиладур.

Бизникилар жуфт оти-ла, аробаси-ла, тўйи ила ва ...ла фахр этар. Ҳатто ўз ўғилларини ўқутмайдургон бойлар бордур.

Бу кетишнинг охири ямондур, ўқумоқ, ўқутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний мерос қолсун” [4-201].

Ўтган асрнинг бошларида илгари сурилган ушбу фикрлар бугун ҳам ўз аҳамиятини заррача йўқотмаганлигини кўришимиз мумкин. Чунки юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар жараёнида кўришимиз мумкинки, замонавий билим, информацион технологиялар ва чет тилларини мукамал эгаллаган ёшларгина ўзларининг юқори мақсадларига эриша оладилар.

Дунёнинг ривожланган мамлакатлари қаторига чиқишни мақсад қилиб олган эканмиз, таълим тизимига янада кўпроқ эътибор қаратишимиз даркор. Янги, замонавий моддий-техник жиҳозланган мактаблар ташкил этиш, устоз ва мураббийларимизнинг билим-савияларини доимий равишда ошириб боришларига етарли шарт-шароитлар яратиб бериш, ривожланган мамлакатлар тажрибасидан унумли фойдаланиш чораларини кўришимиз керак.

Дарҳақиқат, жадидчи боболаримиз ўз даврида миллатнинг маърифий ривожланиши ҳукумат билан бирга миллат бойлари эканлигига алоҳида урғу берганлар. Бойларни фақат турли моддий қийматдаги нарса-буюмлари ёки турли туй-

томошалари билан фахрланишларини танқид қилади. Миллат бойларини жамият ва миллат равнақи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ёшлар таълими ва тарбиясига ҳомийлик қилишга чақиради.

Машҳур маърифатпарвар, журналист, давлат ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний (1878-1934) нинг фаолияти ҳам XX аср ўзбек жадиличлиги тарихида муҳим аҳамиятга эга.

Абдулла Авлоний янги мактаблар учун “Биринчи муаллим” (1911), “Иккинчи муаллим” (1912), “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1913), 4 қисмли “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” (1909-15) каби қўлланма ва ўқиш китоблар ёзиб, нашр қилдирган.

Авлоний янги усул мактабларини очиш, халқни саводхон қилиш, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, ўқитувчилар ва зиёли кадрлар тайёрлаш ишлари билан шуғулланган. У Эски шаҳардаги хотин-қизлар ва эрлар маориф билим юртларида мудир (1923-24), Тошкент ҳарбий мактабида ўқитувчи (1924-29), 1930-34 йилларда Ўрта Осиё университети тил ва адабиёт кафедраси мудир, профессор лавозимларида фаолият олиб борган. Шу даврда у ўзбек мактабларининг 7-синфи учун “Адабиёт хрестоматияси” тузиб, нашр эттирди (1933). Авлоний Хижрон, Набил, Индамас, Шухрат, Тангриқули, Сурайё, Шапалоқ, Чол, Чигабой, Абдулҳақ тахаллуслари билан танқидий ва илмий мақола, 4000 мисрадан ортиқ шеър ижод қилган.

Абдулла Авлоний ўз асарлари орқали ёш авлодни билим олишга, ўз ватанига муносиб хизмат қилишга чақиради. Тўғри тарбия ва таълим орқали ҳар қандай муаммони ечиш мумкинлигини содда ва равон тилда баён этиб беради. “Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдир”, дейди у [7-36].

Маърифатпарвар бобомиз ўз ватанини севадиган, ардоқлайдиган ёшларни яхши хулқ соҳиби сифатида кўради. Яхши хулқ сифатида эса қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтади: диёнат, ғайрат, қаноат, шижоат, илм, сабр, интизом, виждон, ватанни суймак ва бошқалар.

Яхши хулқлар соҳиби бўлган фарзандларимиз ўз ватанларини нафақат авайлаб-асрашлари, балки шу юрт равнақи учун хизмат қиладиган, унинг ривожланиши учун ўзининг бор имкониятларини сарфлайдиган инсонлар бўлиб вояга етадилар.

Маърифатпарвар бобомизнинг қуйидаги фикрларига эътибор беринг: “Ёшлиқдан бошлаб зеҳн ва идрокимизни қувватландурмак учун азиз умримизни ўйин-кулгу, сафсата молояъни (маъносиз) каби беҳуда сўзлар ила ўткармай, ҳар хил китоб, ғазита ва журнолларни ўқуб, фикримизни очмоқ, зеҳнимизни қувватландурмак лозимдур” [7-60].

Бугунги шиддатли даврда чинакам маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон кадрини билиши, ўз миллий қадриятларини, миллий ўзлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидоийлик билан кураша олиши мумкин [3-16].

Шундай экан, ҳақиқий ватанпарвар инсонларни тарбиялашдаги энг муҳим омиллар сифатида ёшларимизни бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш масаласига алоҳида эътибор беришимиз зарур.

Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак. Илм йўқ жойда колоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади. Шарқ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!”

Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши керак [1].

Шу нарсани унутмаслик лозимки, оилада, таълим муассасаларида, жумладан, мактабгача таълим ва умумий ўрта таълим тизими ёшларимизни ҳар томонлама ўсиб-улғайишларида ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам айнан шу даврда ёшларни бўш вақтларини тўғри тақсимлаш, уларни бўш вақтларини мазмунли ўтказишлари учун етарли шарт-шароит яратиб бериш муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шу сабабли ҳам фарзанд тарбиясига фақат бир киши ёки қайсидир ташкилот ёхуд муассасанинг иши сифатида қараш мутлақо нотўғри. Бугун биз тарбиялаётган ёшлар жамиятимизнинг, ватанимизнинг эртанги эгаларидир. Уларга ҳар биримиз, ким бўлишимиздан, қайси соҳада фаолият олиб боришимиздан қатъий назар, ҳеч қачон лоқайдлик билан муносабатда бўлмаслигимиз керак.

Биз жадидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак.

Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади [1].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا мурожаатнома. 2020 йил 24 январ. www.uza.uz
2. Ш.М.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2021 й.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият” 2016 й.
4. М.Бехбудий. Танланган асарлар. Т.: “Маънавият” 1999 й.
5. М.Бехбудий. Танланган асарлар. (Тузатилган ва тўлдирилган 3-нашри) Т.: “Маънавият” 2006 й.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-том. “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. -Т.: 2001 й.

7. А.Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: “Маънавият”, 2006 й.